

FUKAHÂNIN İSTİTÂAT KAVRAMINA YAKLAŞIMININ VEKÂLETLE HACCIN HÜKMÜNE ETKİSİ*

Arş. Gör. Dr. Servet BAYINDIR*

ÖZET

İslâm'ın beş temel şartından biri olan hac, hem mâlî hem bedenî yönü olan bir ibadettir. Hastalık veya yaşlılık gibi nedenlerle bu ibadeti bizzat kendileri eda edemeyenler adlarına başkalarını gönderirler. Bu hac uygulaması günümüzde *vekâlet yoluyla hac*, *niyâbeten hac* veya *bedel hac* diye adlandırılır. Ancak, başkası adına hac yapmanın hükmü fıkıhın ibâdât bölümünün tartışmalı konularındandır. Tartışmanın özünü, haccın şartlarından istitâat kavramı oluşturur. Çünkü hüküm bu kavrama yaklaşım tarzına göre değişmektedir. Elinizdeki makalede fıkıh mezheplerinin haccın şartlarından istitâatı algılama biçimleri ve bunun vekâletle haccın hükmü üzerindeki yansımaları ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Vekâletle hac, Bedel hac, İstîtâat, Haccın şartları.*

THE REFLECTION OF JURISTS' APPROACH TO THE CONCEPT OF İSTITÂAT ON THE JUDGMENT OF THE PILGRIMAGE BY PROXY

ABSTRACT

Hajj is a kind of Islamic prayer which has been performed financially and bodily. Being not able to perform due to his/her illness or age, a person send someone else to pilgrimage on the behalf of his/her names. This kind of pilgrimage is called “*al-Hajj bi'l-vakala*”, “*al-Hajj bi'n-Niyaba*” (Pilgrimage by proxy) or *Badal Hajj* (Substitute pilgrimage). However, the judgment is a controversial issue of *Ibadat* section in Islamic law. The main point of the debate is around the concept of İstitâ'at. This is because of that the decision can be changed in accordance with approaching to this concept. In this paper, the manner of Islamic legal sects towards to *al-İstitâ'at*, one of the conditions of pilgrimage and its reflection on the pilgrimage by proxy will be studied.

Keywords: Pilgrimage by proxy (*al-Hajj bi'l-vakala*), substitute pilgrimage (*al-Hajj bi'n-Niyaba*), İstitâ'at, conditions of pilgrimage.

A- Giriş

Arapça'da “kastetmek, yüce bir şeye doğru yönelmek, gitmek, ziyaret etmek, çokça gidip gelmek, oymak, yarmak, delip geçirmek” anlamlarına gelen **hac**¹, terim olarak “belirli bir mekânı (*Ka'beyi*) belirli bir zamanda (*hac ayları*) belirli şekilde ziyaretle yapılan ibadete denir”².

* Bu makale İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin Yıl: 2006, Sayı: 13, s. 65-88'de yayımlanmıştır.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı.

¹ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1990, “h-c-c” md., II, 226-229.

² Neseî, Ebu'l-Berekât Hafîzu'd-dîn, *Kenzü'd-dekâik*, (Zeyleî'nin *Tebyînü'l-hakâik fi şerh-i Kenzi'd-dekâik*'i ile birlikte), yy., ts., Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, II, 2; Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kütâb*, Beyrut 1991, I, 178; Heyet, *el-Mevsûa'tü'l-fikhiyye*, “Hacc”, Kuveyt 1404-1988, XVII, 23; Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rîfât* (nşr. İbrahîm el-Ebyâr), Beyrut 1405, I, 111; Bâcî, *el-Muntekâ şerhu'l-Muvatta'*, Beyrut 199, III, 460.

İslâmî kaynaklarda geçmişi Hz. Âdem'e kadar dayandırılan haccın³ Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi semavî dinler ve Sümer, Hint, Hitit, Çin, Japon ve Helenist-Roma dinlerinde de mevcut olduğu bildirilir⁴. Fıkıhta hac, ya *Kitâbu'l-hac* veya *Kitâbu'l-menâsik* başlıkları altında bir bölüm, ya da *Menâsikü'l-hac* adıyla müstakil eserler halinde işlenmiştir⁵. Haccın hikmetleri, tarihçesi, edebiyatı ve hatıratı konusunda da çeşitli eserler kaleme alınmıştır⁶. Hac, Kur'an-ı Kerim'de bir sureye isim olarak verilmiş⁷, farziyyeti⁸, edâ şekli ve hikmetleri hakkında çok sayıda ayet nazil olmuş⁹ ve bu ayetlerin tefsiri mahiyetinde birçok hadis nakledilmiştir.

Haccın, gerek Mekke'ye ulaşım gerekse Ka'beyi tavaf, Arafat'ta vakfe, Mina'da taş atma ve Safa ile Merve arasında sa'yden oluşan edası beden, mal ve güvenlikle ilgili özel şartlar gerektirdiğinden, bu ibadetle yükümlülüğün kapsamı, vekâletle eda edilip edilemeyeceği vb. hususlar üzerinde fukaha ayrıntılı şekilde durmuştur. Günümüzde başkası adına hac uygulaması genelde caiz görülmekte ve bu uygulama *vekâleten hac*, *niyâbeten hac* yahut *bedel hac* diye adlandırılmaktadır¹⁰. Çeşitli nedenlerle hac ibadetini bizzat kendileri eda edemeyenler, başkasını göndermek veya vasiyetle adlarına hac yaptırmaktalar. İnternet üzerinden vekâletle hac ve umre başvuruları kabul edilerek elektronik yolla ödenen bedeller karşılığında bu ibadet yaptırılmakta¹¹; Suûdî Arabistan'da vekâleten hac yaptığını söyleyenlere, bu durumu gösterir BİR belge verildiği bildirilmektedir¹². Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları¹³ ve diğer bazı

³ Özaydın, Abdulkerim, "Hac (İslâm'da Hac)", *DİA*, XIV, 386.

⁴ Harman, Ömer Faruk, "Hac", *DİA*, XIV, 382–383.

⁵ Öğüt, Salim, "Hac (Hacla İlgili Fıkıhî Hükümler)", *DİA*, XIV, 389–397; Yaran, Rahmi, "Hac (Literatür)", *DİA*, XIV, 410–413.

⁶ Görgün, Tahsin, "Hac (Haccın Hikmeti)", *DİA*, XIV, 397–399; Özaydın, Abdulkadir, "Hac (Tarihçe)", *DİA*, XIV, 399–400; Özcan, Abdulkadir, "Hac (Tarihçe/ Osmanlı Dönemi)", *DİA*, XIV, 400–408; Güran, Kemal, "Hac (Tarihçe/ Cumhuriyet dönemi)", *DİA*, XIV, 408–410; Yaran, Rahmi, "Hac (Literatür)", *DİA*, XIV, 410–413; Özel, Ahmet, "Hac (Seyahatnâmeler)", *DİA*, XIV, 413–415.

⁷ Kur'an-Kerim'in 22. suresinin adı "el-Hacc"dır.

⁸ Haccın farz olduğu hakkında ileri sürülen ayetler: el-Bakara, 2/ 196; Al-i İmrân, 3/ 97; el-Hac, 22/ 27.

⁹ el-Bakara, 2/ 158, 189, 196–203; Al-i İmrân, 3/ 96–97; el-Mâide, 5/ 1–2, 95–97; et-Tevbe, 9/ 19; el-Hacc, 26–37.

¹⁰ Bardakoğlu, Ali, "Bedel Hac", *DİA*, V, 298–300; Temiz, Bilal, "Bedel Hac", *Şâmil İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1990, I, 215.

¹¹ Kanada merkezli Dünya Federasyonu Yüksek Danışma Kurulu (*The Senior Advisory Board of The World Federation (SAB)*) adlı Şîî bir kuruluşu, internet üzerinden farz hacda 2000, umrede 1000 ABD Doları karşılığında uzman kişiler gözetiminde vekâlet yoluyla hac ibadeti hizmeti verdiğini ilan etmiş, isteklilerin 25 Ekim 2005 tarihine kadar başvurularını gerektiğini bildirmiştir. (Bk.http://www.world-federation.org/SAB/Articles/SABHajjNiyabah_1426.htm). Yine Amerika'da bir yardım kuruluşu hastalık, yaşlılık vb. nedenlerle hac ibadetini bizzat edâ edemeyenler adına belli bir bedel karşılığında Suûdî Arabistan'daki öğrencilere hac yaptırdığını, topladığı paralardan arta kalanı hayra harcadığını bildirerek böyle bir uygulamanın caiz olup olmadığını sormaktadır. (Bk..http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?cid=1123051899623&pagename=Islam+Online-Arabic-Hajj_Umra%2FHajjA%2HajjA).

¹² Bu bilgiyi değerli ilim adamı Enes Alimoğlu, 2000 yılında bu olaya bizzat şahit olmuş kişi olarak, 01 Ocak 2006 tarihinde İstanbul'da Süleymaniye Vakfı'nda yapmış olduğumuz görüşmede aktarmıştır.

ilmihâllerde vekâletle haccı onaylar nitelikte bilgiler yer almaktadır¹⁴. Ancak bu durum, hâlâ zihinleri meşgul ettiğinden, Türkiye ve dünyanın çeşitli bölgelerinde tartışılmaktadır¹⁵.

Haccı, beden ve mal ile yapılan bir ibadet şeklinde yorumlayan fukaha, farz hacda belli şartlarla, nafîle hacda ise şartsız olarak vekâleti caiz görmüşlerdir. Bu görüşler, Âl-i İmrân suresinin 97. ayetinde geçen "استطاعة" ve "سبيل" kavramları hakkındaki yorumlar ve ilgili hadislerle dayanmaktadır.

Vekâletle haccın caiz olduğu hakkında ileri sürülen hadisler şunlardır: Hz. Peygamber (s.a) *Has'am* kabilesinden bir hanım¹⁶ ile *Ebû Rezîn el-Ukaylî* (ö.?) adlı sahabîye¹⁷ "babaları adına", *Cüheyne* kabilesinden bir bayana, nezrettiği haccı eda edemeden ölen "annesi adına"¹⁸ hac yapmasına izin vermiştir. Ayrıca, hac esnasında *Şübrüme* adına telbiye getiren birini gören Hz. Peygamber (s.a.) ona: "*Önce kendi adına hac yap daha sonra Şübrüme adına yaparsın*" buyurmuştur¹⁹. Bu makalede haccın farziyetinin kapsamı, onu bizzat eda etmeyenlerin yükümlülükleri, başkası adına yapılan haccın dayanakları ve fikhî niteliği, hacda vasiyetin söz konusu olup olmadığı gibi konular fukahânın "istitaa't" kavramına yaklaşımı bağlamında ele alınacaktır. Zira bu kavram meselenin özünü oluşturmaktadır. Öncelikle istitâa'tı ele alarak fukahânın bu kavrama yüklediği anlam ve bunun vekâletle

¹³ Şentürk, Lütfi-Yazıcı, Seyfettin, *Diyanet İslâm İlmihali*, Ankara 1997, s. 317–320.

¹⁴ Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslâm*, İstanbul, ts., Sönmez Neşriyat, s. 661-670; Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük İslâm İlmihâli*, İstanbul 1995, s. 400-405.

¹⁵ Vekâletle haccın hükmünün tartışıldığı internet sitelerinde yapılan taramada, dünyanın hemen her bölgesinden Müslümanların bu tartışmada yer aldığı tespit edilmiştir. Bu durum konunun, belli bir mezhep yahut bölgeye has olmayıp hemen tüm Müslümanların zihnini meşgul ettiğini göstermektedir. (İlgili internet adresleri için bk. <http://www.islamweb.net/ver2/Fatwa/FatwaCategory.php?lang=A&CatId=1748>; http://www.İslamonline.net/servlet/Satellite?cid=1121779389930&pagename=IslamOnline-Arabic-Hajj_Umra/Page/HajjCounselingA). Konuyla ilgili tartışmalar 2000 yılında Türk basınına da yansımıştır. Bk. <http://www.milliyet.com.tr/2000/12/21/entel/aent.html>.

¹⁶ İbn Abbâs'ın rivayetine göre, *Has'am* kabilesinden bir bayan Hz. Peygamber'e: "*Ey Allah'ın Resûlü, Allah'ın kullarına yazdığı hac farızası yaşlı ve ihtiyar babama ulaştı. Ancak o, binek üzerinde durabilecek halde bile değil. Ben onun adına hac yapabilir miyim?*" diye sordu, Hz. Peygamber de "*Evet*" dedi. (Buhârî, "Hac", 1; "Cezâu's-sayd", 23, 24; Müslim, "Hac", 407. Benzer rivayetler için bk. Ebû Davud, "Menâsik", 26; Tirmizî, "Hac", 85; İbn Mâce, "Menâsik", 10.

¹⁷ Ebu Rezîn el-Ukaylî'den nakledilen bir rivayete göre, O bir gün Resûlullah'a (s.a.) gelerek; "*Ya Resûlullah! Babam ihtiyar bir kimsedir. Hacca ve umreye gücü yetmiyor, (yaya veya binitli olarak) yolculuğa da dayanmıyor, dedi*". Resûlullah (s.a.) da; "*Babanın yerine hac ve umre yap*" buyurdu. (Tirmizî, *Hac*, 87. Benzer rivayetler için bk. Müslim, *Hac*; 408; İbn Mâce, *Menâsik*, 10; Ebû Davud, *Menâsik*, 26; *Nesâî*, III, 117).

¹⁸ İbn Abbas'ın rivayetine göre "Cüheyne" kabilesinden bir bayan Hz. Peygamber'e: "*Ey Allah'ın Resûlü! Annem haccetmeği nezretmişti. Haccedemedi öldü. Onun adına ben haccedebilir miyim?*" diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.) de: "*Evet, annen adına hac yapabilirsin. Söylesen misin? Annenin üzerinde bir (kul) borcu olsa, onun borcunu ödemez misin? (Tabîî ödersin!) Allah hakkını da yerine getiriniz. Allah hakkı, edâ edilmeye başkalarından daha lâyıktır*" buyurdu. (Tirmizî, "Hac", 86. Benzer rivayetler için bk. Buhârî, "Cezâu's-sayd", 22; İbn Mâce, "Menâsik", 9.

¹⁹ İbn Abbâs'ın rivayetine göre: "Resûlullah (s.a.), bir adamın "*Şübrüme adına lebbeyk!*" diyerek hac yaptığını gördü. "*Şübrüme de kim?*" diye sordu. Adam; "*Bir yakınım*" veya "*arkdaşım*" diye cevap verdi. Resûlullah (a.s.): "*Sen kendi adına hac yaptın mı?*" diye sordu. "*Hayır!*" cevabını alınca: "*Öyleyse önce kendi adına hac yap, sonra Şübrüme adına yaparsın!*" dedi. (İbn Mâce, "Menâsik", 9; Ebû Davud, "Menâsik", 26).

haccın hükmü hakkındaki görüşlere etkisini tespit edeceğiz. Daha sonra ileri sürülen görüşleri naklî ve aklî deliller ışığında değerlendirerek bir sonuca ulaşmaya çalışacağız.

B- İstîtâat Kavramı

"İstîtâat; "gönülden boyun eğmek, itaat etmek, tâbi olmak, emir altına girmek" anlamındaki "طوع" kökünden istifâl babında mastar olup, "bir şeye güç yetirmek, takat getirmek, hâkimiyeti altına almak, itaate mecbur kılmak" manalarına gelir²⁰. *Tâkat*, istitâat ile benzer anlam taşır. Ancak tâkat tüm varlıklar; istitâat ise insan ve diğer akıllı varlıklar için kullanılır²¹. İstîtâat kelimesi Kur'an-ı Kerim'de öznesi akıllı varlıklar, nesnesi ise mücâdele, uğraş, çaba ve gayretle elde edilen şeyler olmak üzere değişik kalıplar halinde 37 yerde geçer²². Râğıb el-İsfahânî'ye (ö. 425/1034) göre, istitâat dört şeyden oluşur: Fail, planlama (tasavvur), planın üzerine uygulanacağı şey ve araç-gereç. Bir insanın "yazı yazmaya istitâatı vardır" dediğinde, onun yazı yazabilecek kadar sağlıklı bir vücuda, bilgi ve beceriye, kalem ve kâğıda sahip olduğu kastedilir. İstîtâatın zıttı "ac"dir. Dört unsur kendisinde bulunan mutlak istitâat sahibi, hiç biri bulunmayan mutlak âciz, bir kısmı bulunup diğerleri bulunmayan ise bir açıdan istitâat sahibi, başka bir açıdan âciz diye adlandırılır²³. İstîtâat kavramının tartışıldığı asıl bilim dalı Kelâm'dır²⁴. Fıkıhta ise, çeşitli vesilelerle üzerinde durulur ki, bunlardan biri de hac'dır. Haccın farziyyetinin bildirildiği Âl-i İmrân suresinin 97. ayetinde "استطاع" ile "حج" kelimeleri birlikte geçer. Burada istitâat sahibinden, Ka'be'yi ziyaret için gerekli çabayı göstermesinin talep edildiği anlaşılır. Zira "حج" kökünden gelen fiillerin Arapça'da "yönelmek, ziyaret etmek, çaba göstermek" gibi anlamları içerdiği daha önce belirtilmişti.

C- Fukahannın İstîtâat Kavramına Yaklaşımı

Haccın şartlarından akıl, büluğ ve İslâm konusunda mezheplerin ittifakı vardır. Kimi müçtehitler bu üç şartın dışında kalanları "istitâat" üst başlığı altında toplarken, kimileri ayrı başlıklar halinde inceler. Üzerinde durulan diğer bir konu, bunlardan hangilerinin vücup, hangilerinin eda şartı kapsamında olduğudur. Zira haccın kişi üzerine vacip olup olmadığı, vacip ise bedenle mi vekâletle mi eda edileceği, vekâletle edilecekse hayatta iken mi yoksa vasiyetle mi olacağı hususu, şartların vücup veya eda grubundan birinde yer almalarına göre değişmektedir.

²⁰ İbn Mazûr, *Lisânü'l-Arab*, "t-v-a" md., VIII, 240; Âsım Efendi, *el-Okyânusu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*, İstanbul 1304-1305, "İstîtâat" md., III, 350.

²¹ Heyet, *el-Mevsûa'tü'l-fikhiyye*, "İstîtâat", md., XXXIV, 83.

²² Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, Beyrut 1994, s. 546-547.

²³ Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât-ü elfâzi'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûd), Beyrut 1992, s. 530.

²⁴ Ebu Mansur Muhammed Matürîdî, *Kitabü't-tevhid* (nşr. Fethullah Huleyf), İstanbul 1979, s. 256-262; Yavuz, Yusuf Şevki, "İstîtâat", *DİA*, XXIII, 399-400.

1- Hanefî Fukahasının Yaklaşımı

Hanefî kaynaklarında haccın şartlarının sayısı, istitâat şartının kapsamı, vücup ve eda şartı açısından gruplandırılması noktasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Hanefî kitaplarında haccın şartları akıl, bülüğ, hürriyet, sağlık, malî imkân (*azık ve binek*), yol güvenliği, vakit, haccın farziyyetinden haberdâr olma ve kadınlara özel olarak mahreminin bulunması ve iddet bekleme durumunda olmama şeklinde sıralanır. Ebû Hanîfe (ö. 150/767) yukarıdaki şartlardan, malî imkân, sağlık ve yol güvenliğini; Ebû Yusuf (ö. 183/798) ve Muhammed (ö. 189/805) ise, yalnızca malî imkânı istitâat kapsamında görmüşlerdir²⁵. Serahsî (ö. 483/1090) sağlık, hürriyet, malî imkân ve vakti²⁶; Kâsânî²⁷ (ö. 587/1191) ise akıl, bülüğ ve İslâm dışındaki bütün şartları istitâat kapsamında görür. İbn Nüceym (ö. 970/1562), Sindî (ö. 978/1570) ve İbn Kemâl (ö. 942/1535)²⁸, İmâmeyn gibi yalnızca mâlî imkânı²⁹, Kermânî (ö. 553/1158) ise, bütün şartları istitâat kapsamında sayarlar³⁰.

Haccın şartlarından hürriyetin, vücup şartı olduğu hususunda ittifak vardır. Ebû Hanîfe'nin meşhur görüşü³¹ ile Kudûrî (ö. 428/1037)³², Serahsî³³ ve İbnü'l-Hümâm'a (ö. 681/1281)³⁴ göre malî imkân ve sağlık vücup şartlarındandır. İmâmeyn³⁵, Semerkandî (ö. 539/1144)³⁶, Kâsânî³⁷, İbn Nüceym³⁸, Sindî, Aliyyü'l-kârî (ö. 1014/ 1606)³⁹ ve İbn Kemâl'e⁴⁰ göre ise malî imkân vücup; sağlık, eda şartlarındandır. Diğer şartlardan yol güvenliği, vakit ve kadının yanında mahreminin bulunması şartları da aynı şekilde bir kısım

²⁵ Abdulazîz el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*, Beyrut ts., Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, III, 7.

²⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut 1409/1989, IV, 2, 3, 150.

²⁷ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'î fi tertîbi's-şerâ'î*, Beyrut 1982, II, 120-125.

²⁸ İbn Kemal Paşa, *Hâşiye ale'l-Hidâye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Nr. 656, vr. 115/b.

²⁹ İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik şerh-u Kenzi'd-dekâik*, Beyrut 2002, II, 55; Rahmetullah es-Sindî, *Lübâbu'l-menâsik*, Mekke 1319/ 1901, s. 9, 10-14; İbn Kemal, *a.g.e.*, vr. 115/b.

³⁰ el-Kermânî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mükrim b. Şa'ban, *el-Mesâlik fi'l-menâsik* (nşr. Suûd b. İbrahim b. Muhammed eş-Şureym), Beyrut 2003, I, 256. ; İbn Âbidîn, *Haşiyetu Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar: Şerh-i Tenviri'l-ebzar*, İstanbul 1984, II, 598.

³¹ el-Buhârî, *Muhîtu'l-burhânî*, s. 7; İbn Âbidîn, *Haşiyetu Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar*, İstanbul 1984, II, 598.

³² Kudûrî, *Mevsûa'tü'l-kavâi'di'l-fikhiyyeti'l-mukârene; et-Tecrîd* (nşr. Muhammed Ahmed Sirac, Ali Cum'a Muhammed), Kahire 2004, IV, 4/1636.

³³ Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 3, 153.

³⁴ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, Beyrut ts., Dâru'l-fikr, II, 416.

³⁵ Abdulazîz el-Buhârî, *Muhîtu'l-burhânî*, III, 7.

³⁶ Semerkandî, Alâuddîn, *Tuhfetü'l-fukahâ*, Beyrut 1405/ 1984, I, 384.

³⁷ Kâsânî, *Bedâyi'*, II, 125-126.

³⁸ İbn Nüceym, *Nehru'l-fâik*, II, 55.

³⁹ Sindî, *Lübâbu'l-menâsik*, s. 16.

⁴⁰ İbn Kemal, *Hâşiye*, vr. 115/b.

Hanefî fakihine göre vücup, bir kısmına göre eda şartıdır⁴¹. Padişahların hacca gitmeyip vekil göndermeleri bu bağlamda tartışılmış; İbn Âbidin (ö. 1252/1836) onları mahpuslar grubundan sayarak, hürriyetin eksikliği nedeniyle vekâletle hac yaptırmaları gerektiği sonucuna varmıştır⁴².

Fukahaya göre vücup ve eda şartlarının tümünü taşıyan kişinin, bizzat kendisine haccı eda etmek farzdır. Vücup şartlarını taşıdığı halde eda şartlarından tümü veya bir kaç eksik olan kişiye hac bizzat değil -özürlü ölüncüye kadar devam etmesi kaydıyla -vekâlet veya vasiyetle farz olur. Eda şartlarının tümü mevcut olsa dahi vücup şartlarından biri eksik ise, o kişiye asaleten de vekâleten de hac farz değildir.

Hanefîler haccı özü itibariyle beden ve malla yapılan bir ibadet olarak kabul ederler. Onlara göre emirlerden maksat imtihandır. Bu da bir takım sıkıntılara göğüs germekle kazanılır. Bedenî ibâdetinde sıkıntıyı beden, mâlî ibadette sevdiği malı kaybettiğinden, nefis çeker. Hem bedenî hem mâlî ibadette ise, sıkıntıyı beden ve nefis birlikte çeker. Hac hem mâlî hem bedenî ibadet olduğundan, her iki imkâna sahip olanın bu ibadeti bizzat kendisi (mal ve bedeniyle) eda etmesi gerekir⁴³.

Hayatının herhangi bir döneminde tüm şartlara sahip olup haccı eda etmeyen ve daha sonra hastalık, sakatlık, yaşlılık veya fakirlik gibi, vücup veya eda şartlarından bir veya bir kaçından mahrum hale gelen kişinin zimmetinden hac yükümlülüğü düşmez. Bu kişi ya bizzat kendisi haccı eda etmeli ya da başka birini vekil göndererek yahut vasiyet etmek suretiyle bu borcun zimmetinden düşmesini sağlamalıdır. Bu konuda Hanefî fakihleri ittifak etmişlerdir⁴⁴.

Yalnızca mâlî imkânı vücup şartı kabul edenlere göre (İmâmeyn ve onların görüşlerini benimseyenler), binek üzerinde hacca gidip dönecek ve bakmakla yükümlü olduğu kişilere belli süreyle yetecek kadar mâlî imkânı bulunan her Müslümana - yatalak hasta, kötürüm, felçli, yaşlı, mahpus veya a'ma olsa dahi- hac farzdır. Bizzat kendisi gidemiyorsa -özürlü sürekli olmak kaydıyla- adına vekâletle hac yaptırmalı, eğer yaptırmadan ölüm gelirse vasiyette bulunmalıdır. Çünkü Hz. Peygamber istitâatı *azık ve binek*⁴⁵ diye

⁴¹ Ayrıntı için bk. Abdulazîz el-Buhârî, *Muhîtu'l-burhânî*, III, 9-10; Sindî, *Lübâbu'l-menâsik*, s. 16-18; İbn Nüceym, *Nehru'l-fâik*, II, 57-58.

⁴² İbn Âbidin, *Hâşiye*, II, 599.

⁴³ Serahsî, *Mebûsât*, IV, 153; İbnü'l-hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, 145.

⁴⁴ Serahsî, *a.g.e.*, IV, 153; İbnü'l-hümâm, *a.g.e.*, II, 416; İbn Âbidîn, *Hâşiye*, II, 598.

⁴⁵ İbn Ömer'in rivayetine göre; Bir adam Hz. Peygamber'e (s.a.) gelerek: "*Ey Allah'ın resulü! Haccı ne vacip kılar?*" diye sordu. Hz. Peygamber: "*Azık ve binek*" diye cevap verdi". (Tirmizî, "Hac", 4; İbn Mâce, "Menâsik", 6).

açıklamıştır. Ayrıca *Has'am*⁴⁶ ve *Cüheyne*⁴⁷ kabilesine mensup bayanla *Ebû Rezîn*⁴⁸ hadisleri bu durumdaki kişiye haccın farz olduğunu göstermektedir⁴⁹.

Mâlî imkânla birlikte sağlığı da vücup şartlarından sayanlara göre (Ebû Hanîfe, Serahsî ve İbnü'l-Hümâm gibi), yalnızca mâlî imkân haccın farz olmasını gerektirmez. Ayette⁵⁰ haccın farziyeti *Beyt'e ulaştırarak istitâat* ile kayıtlıdır. Bu da öncelikle beden sağlığını gerektirir. Acziyetin bulunduğu yerde istitâattan söz edilemez. Rehber veya hizmetçi yardımıyla bu görevin ifa edilebileceği hususu şüphelidir. Şüphe üzerine vücup bina edilemez. Hz. Peygamber, haccın farz olmasına neden olan mâlî imkânı, sahibini Ka'beye ulaştırma özelliği ile birlikte zikretmiştir⁵¹. Sağlığı elvermeyen kişinin mal veya bineği onu oraya ulaştırmaz. Dolayısıyla bir kişiye hac farz olması için, öncelikle o kişinin sağlık ve mal gibi vücup şartlarını taşıması gerekir⁵².

Hanefî fukahasına göre, hac farz olduğu halde eda etmeden yahut adına hac yapılmasını vasiyet etmeden ölen kişi günahkâr olur. Ancak dünya ile ilgi borçları düşer; varislerinin onun adına hac yaptırması gerekmez. Vasiyet eder ve bu vasiyeti de şartlarına uygun olarak yerine getirilirse hac borcu düşer. Vasiyet etmeden ölür, varisleri onun adına hac yaparlarsa borcunun düşmesi umulur. Zira, hac borcu olup eda etmeden ölüm gelen kişi normal şartlarda bu borcundan kurtulmak için vasiyet edeceğinden, varisin onun adına hac yapması, vasiyetin delâleten varlığını gösterir. Delâletle sabit olan nassla sabit olmuş gibidir. “Borcun düşmesinin umulması” kaydına gelince, haccın, ölen kişinin zimmetinde bir borç olduğu kesindi. Zimmette kesinleşmiş borç ise, ancak kesin bir delil ile düşer. Varisin, eda etmesiyle o kişinin zimmetinden borcun düştüğünü bildiren delil⁵³ ise haber-i vâhiddir. Haber-i vâhid ise, kesin bilgiye delâlet etmez. Bu sebeple kesin bilgi sahibi olmadan Allah adına şahitlikte bulunmamak için “borcun düşmesinin umulduğu” kaydı getirilmiştir⁵⁴.

İmam Muhammed'e göre, vekâlet yoluyla yapılan hac, onu yaptıran adına değil, yapan (vekil) adına geçerli olur. Çünkü hac bedenî ve mâlî ibadettir. Kişiye farz olan, hac yolunda para harcayarak bu ibadeti eda etmektir. Kişi haccı bizzat edadan aciz olduğunda,

⁴⁶ Dipnot no:16.

⁴⁷ Dipnot no:18.

⁴⁸ Dipnot no:17.

⁴⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 153; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, I, 384; Kâsânî, *Bedâyi'*, II, 121; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II, 415-416, 419.

⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/ 97.

⁵¹ Tirmizî, “Hac”, 3.

⁵² Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 153; Kâsânî, *Bedâyi'*, II, 121-122; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II, 416.

⁵³ Tirmizî, “Hac”, 86.

⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 161; Kâsânî, *Bedâyi'*, II, 221-222; İbn Âbidîn, *Hâşiye*, II, 600.

"hac yolunda harcaması gereken miktar" o kişinin zimmetinde borç olarak tahakkuk eder. Bu kişinin adına hac yapacak olana, bu yolda (hac yolunda) harcayacağı meblağı ödemesi gerekir. Yine İmam Muhammed'e göre, bedenî ibadette vekâlet caiz değildir. Hac ibadetinde beden vekile, mal müvekkile aittir. Zira, bedene ait olan beden, mala ait olan mal sahibinindir. Vekil ihram yasaklarını ihlâl ettiği takdirde keffâreti, müvekkilin malından değil kendi malından öder. Haccı ifsad ettiğinde kazası kendisine vacip olur. Fakat fıkıh âcizin, kendisi adına yapılan haccın masraflarını karşılama sevabını, kendisinin yaptığı haccın sevabı gibi kabul etmiştir⁵⁵.

Hanefî mezhebinin genel görüşü ise, haccın müvekkil adına geçerli olduğudur. Bu konuda çeşitli aklî ve naklî deliller ileri sürülür: Bu konuda Serahsî'nin görüşleri şöyledir: Vekâletle hacca cevaz verilirken, mâlî imkân, bedenî güç gibi kabul edildi. Böylece malî imkânı olduğu halde, sürekli özrü nedeniyle bizzat haccı eda edemeyen kişi adına başkasının hac yapmasına cevaz verildi⁵⁶. Nitekim, Has'am kabilesine mensup bayan hadisinde Hz. Peygamber, *babası adına* hac yapmasını emretmiştir. Eğer babası adına geçerli olmasaydı emretmezdi. Yine Hz. Peygamber, Allah'a olan borcu, kendisine vekâletin caiz ve vekilin fiilinin müvekkil adına geçerli olduğu kul borcuna benzetmiştir. Ayrıca vekilin, bu haccı müvekkili adına yaptığına dair niyet etmeside gerekir. Eğer hac müvekkil adına geçerli olmasaydı niyet vacip görülmezdi⁵⁷.

Hanefîler, istitâat kavramını yorumlarken sevabın başkasına bağışlanabileceği deliline de başvururlar. *Merğînânî* (ö. 593/1197), başkası adına haccın hükmü konusunda şöyle der: "Bu konuda aslolan insanın namaz, oruç, sadaka vb. amelleri işleyip, sevabını başkasına bağışlayabilmesidir"⁵⁸. Bu görüş Hanefî kitaplarında Kur'an-ı Kerim'den şu ayetlerle delillendirilir: İbrâhim (a.s.): "*Rabbimiz! Hesap günü beni, ana-babamı ve müminleri bağışla!*"⁵⁹, Nuh (a.s.) ise; "*Rabbim! Beni, ana-babamı, iman etmiş olarak evime girenleri, iman eden erkekleri ve iman eden kadınları bağışla...*"⁶⁰ diye dua etmişlerdir. Melekler: "*Rabbimiz! ... tevbe eden ve senin yoluna gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru!...*"⁶¹ şeklinde dua ederken; evladın ana-babası için, "*Rabbim, onlar beni küçükken nasıl terbiye ettilerse Sen de onları esirge*"⁶² şeklinde dua etmesi tavsiye

⁵⁵ Serahsî, *a.g.e.*, IV, 148; Kâsânî, *a.g.e.*, II, 212.

⁵⁶ Serahsî, *a.g.e.*, IV, 153.

⁵⁷ Serahsî, *a.g.e.*, IV, 147-148; Kâsânî, *a.g.e.*, II, 212; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerh-u Kenzi'd-dekâik*, Beyrut ts., Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, III, 110-111.

⁵⁸ Merğînânî, Burhaneddîn, *el-Hidâye şerh-u Bidâyeti'l-mübeddî*, İstanbul 986, I, 183.

⁵⁹ İbrâhim, 14/41.

⁶⁰ Nuh, 71/28.

⁶¹ el-Mü'min, 40/7-9.

⁶² el-İsrâ, 17/24.

edilmiştir. Ayrıca Yüce Allah, Hz. Peygamber'den, "*Hem kendinin hem de mümin erkeklerin ve mümin kadınların günahlarının bağışlanmasını dile*"⁶³ şeklinde dua etmesini istemiştir⁶⁴. Sünnet'ten ise, Hz. Peygamber'in "*ümmeți adına kurban kestiği*"⁶⁵,ni bildiren hadisle, ölümler için "*Yasin*"⁶⁶ ve "*İhlas*"⁶⁷ surelerinin okunmasını tavsiye eden hadisler delil olarak ileri sürülmüşlerdir⁶⁸.

Hanefî fukahası bir amelin onu işlemeyene herhangi bir yararı olmayacağına ilişkin ileri sürülen; "*İnsana kendi çalışmasından başka bir şey yoktur*"⁶⁹ ayetini ise, çeşitli şekillerde te'vil etmişlerdir. Kâsânî; "*başka bir delille tahsis edilmedikçe*"⁷⁰, İbnü'l-Hümâm; "*ameli yapan başkasına bağışlamadıkça*"⁷¹ kaydıyla takyid ederken; Aynî (ö. 855/1451), ayetin mensuh olduğu, geçmiş ümmetler hakkında geldiği ve ayetteki "*insan*" ile "*kâfir*"in kastedildiği vb. sekiz ayrı şekilde izaha çalışır⁷². Onlar, Hz. Peygamber'den nakledilen: "*Hiç kimse başkası yerine oruç tutmaz, namaz kılmaz*"⁷³ anlamındaki rivayette, sevabın bağışlanamayacağından değil, "*zimmetteki borcun düşmesi*"nden söz edildiğini ileri sürerler⁷⁴.

2. Şâfiî ve Hanbelî Fukahasının Yaklaşımı

Şâfiî ve Hanbelî fakihlerine göre, haccın vacip olmasının şartları beştir. Bunlar; İslâm, akıl, bülûğ, hürriyet ve istitâattır⁷⁵. Mâverdî (ö. 450/1058), ilk dört şartın hem vücup hem geçerlilik şartı, istitâatın ise yalnızca vücup şartı olduğunu söyler⁷⁶. Şâfiîler istitâatı ikiye ayırmıştır: Birincisi, doğrudan istitâat; ikincisi, dolaylı istitâat. Doğrudan istitâat, kişinin bizzat kendisinin haccı eda etme gücüne sahip olmasına denmektedir. Her iki mezhebe göre de, bir kişinin istitâat sahibi kabul edilmesi için, ilk dört şarta ek olarak *azık, binek, yol güvenliği, sağlık ve vakit* şartlarını taşıması gerekir. Dolayısıyla sağlık ve yaşlılık sorunu olmayan ve yukarıdaki şartları taşıyan her müslümana ömründe bir kez hac farzdır. İstitâat

⁶³ Muhammed, 47/ 19.

⁶⁴ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, 144; İbn Nüceym, *Bahru'r-râik*, III, 105; Aynî, *el-Binâye*, yy., 1980, Dâru'l-fikr, III, 845.

⁶⁵ Ebû Davud, "Dahâyâ", 4; İbn Mâce, "Edâhî", 1.

⁶⁶ Ebû Davud, "Cenâiz", 24; İbn Mâce, "Cenâiz", 4.

⁶⁷ el-Mubârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, Beyrut ts., Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, III, 275.

⁶⁸ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, 143; Aynî, *el-Binâye*, III, 845.

⁶⁹ en-Necm, 53/39.

⁷⁰ Kâsânî, *Bedâyi'*, II, 212.

⁷¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, IV, 144.

⁷² Aynî, *el-Binâye*, III, 846–847.

⁷³ Mâlik, *el-Muvatta*, "Sıyâm", 16.

⁷⁴ Kâsânî, *Bedâyi'*, II, 212; İbn Nüceym, *Nehru'l-fâik*, II, 162.

⁷⁵ Nevevî, *Kitâbu'l-îdâh fi menâsiki'l-hacci ve'l-umre*, Beyrut 1994, s. 95; Gazâlî, *el-Vasît fi'l-mezheb* (nşr. Ahmed Mahmud İbrâhîm), yy. ts., Dâru'l-İslâm, II, 581; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr* (nşr. Ali Muhammed Muavvad-Adil Ahmed Abdulmevcûd), Beyrut 1994, IV, 5.

⁷⁶ Mâverdî, *a.g.e.*, IV, 5; Behûtî, *Keşşâfu'l-kinâ'* (nşr. Mustafa Hilâl), Beyrut 1402/ 1981., II, 375-379; İbn Kudâme, *el-Muğni*, Beyrut 1405, III, 85.

sahibi, haccı bizzat kendisi eda etmelidir; vekâletle hac yaptırması caiz olmaz. Şafîilerce dolaylı istitâat diye isimlendirilen, başkası aracılığıyla hac ibadetini eda etme gücüne gelince, ilk dört vücup şartına ek olarak, istitâatı oluşturan şartlardan azık, binek, yol güvenliği ve vakit mevcut olmasına rağmen; kötürüm, iyileşmesinden ümit kesilmiş (yatalak) hastalık veya binek üzerinde duramayacak derecedeki yaşlılık (Hanbelîler'de aşırı kilo sahibi olma) gibi nedenlerle hac ibadetini bizzat kendisi eda etmekten âciz olup, bedelli veya bedelsiz olarak adına hac yaptırabilecek birine sahip olan kişinin durumuna denir⁷⁷.

Şafîilerle Hanbelîler hibenin haccı vacip kılıp kılmadığı konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Şafîilere göre, doğrudan istitâat sahibi olmasa da, başkasının yeterli miktarda mal hibe etmesi sebebiyle zenginleşen kişiye hac farz olur. Hanbelîlere göre ise, böyle bir hibe ile hac farz olmaz, dolayısıyla bu amaçla yapılan hibenin kabulü gerekmez⁷⁸. Hastalık veya yaşlılık nedeniyle binek üzerinde bizzat kendisi hac yapamayacak durumdaki kişi ile zayıf, güçsüz, halsiz, kötürüm olanlar "hareketsiz, elden, ayaktan düşmüş" anlamında "ma'dûb: ب المعضو" diye adlandırılır⁷⁹. Her iki mezhep müçtehitlerine göre, mâlî gücü elverdiği halde kötürüm durumunda olana –bu durum ister doğumla başlamış, isterse bülüğdan önce ortaya çıkmış olsun- hac farzdır. Böyle durumdaki bir kişi bizzat kendisi istitâat sahibi olmadığından ya hayatta iken başkası aracılığıyla (dolaylı istitâatla) hac borcunu eda etmeli ya da öldükten sonra adına hac yapılmasını vasiyet etmelidir. Hac borcuyla ölenin mirasından -vasiyet etmemiş dahi olsa - alınır ve adına hac yaptırılır. Çünkü zimmetinde borçla ölmüştür. Hz. Peygamber ise hac borcunu kul borcuna benzetmiştir⁸⁰.

Her iki mezhepte de azık, binek (mâlî imkân), sağlık, yol güvenliği ve vakitten oluşan şartlar bütününe istitâat kavramı içerisinde sayıldığı görülmektedir. Ancak istitâatı oluşturan unsurlardan mâlî imkâna farklı bir konum atfedilir. Mâlî imkânı olmayan kişi istitâat sahibi kabul edilmezken, diğer unsurlardan bir veya bir kaç eksik olsa dahi, mâlî imkânı varsa istitâat sahibi kabul edilmekte ve bizzat veya vekil aracılığıyla kendisine hac

⁷⁷ Şâfiî, *el-Umm*, Beyrut 1393/ 1973., II, 113; Şirbînî, *el-İknâ' li'ş-Şirbînî*, Beyrut 1405/ 1984, I, 251-253; Nevevî, *Minhâcu't-tâlibîn* (Şirbînî'nin *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâ'ni elfazı'l-Minhâc*'i ile birlikte), yy. ts., Dâru'l-fikr, I, 463, 468); İbn Teymiyye, *Şerhu'l-Umde fi beyâni menâsiki'l-hacci ve'l-umre* (nşr. Sâlih b. Muhammed el-Hasan), Riyâd 1993, II, 134.

⁷⁸ İbn Kudâme, *el-Kâfi fi fikh-i İbn Hanbel*, Beyrut 1988, I, 378.

⁷⁹ Nevevî, *Kitâbu'l-mecmu' şerhu'l-Mülhezzeb li'ş-Şirâzî* (nşr. Muhammed Necib el-Mutî), Cidde ts., Mektebetü'l-irşâd, VII, 62; Behûtî, *Keşşâfu'l-kinâ'*, II, 390.

⁸⁰ Şâfiî, *el-Umm*, II, 123–1124; Nevevî, *Kitâbu'l-îdâh*, 100–102; Ğazâlî, *el-Vasît*, II, 592; Mâverdî, *Hâvi'l-kebîr*, IV, 8–9; Behûtî, *a.g.e.*, II, 392; İbn Teymiyye, *Şerhu'l-Umde*, II, 183–185.

vacip görülmektedir. Bu görüş, daha önce geçen, Hz. Peygamber'in "sebil"i, "azık ve binek" şeklinde izah ettiğine ilişkin rivayete dayandırılmaktadır.

İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve diğer Şâfiî fukahası, vekâletle hacca ilişkin yukarıda zikredilen görüşlerini şu delillere dayandırır.

1) Arapça'da "istitâat", beden yahut beden yerine geçen şeyle sabit olur. Arap dilinde bir kişi, "*evimi inşa etmeye*" yahut "*elbisemi dikmeye gücüm yeter*" (istitâatım var) dediğinde, onun bu ifade ile söz konusu işi, ücret kaşılığ⁸¹ veya ücretsiz olarak yaptırabileceğini kastettiği anlaşılır.

2) İbn Abbas'ın (ö. 68/687) rivayet ettiği hadiste, *Has'am* kabilesine mensup bayan, babası adına hac yapıp yapamayacağını sormuş, Hz. Peygamber de; "*evet*" demiştir. Bunun üzerine bayan, "*vekâleten yapacağı hacın babasına yararı olup olmayacağını sormuş*", Hz. Peygamber de "*Evet babanın borcu olup da onu ödemen durumunda olduğu gibi faydası olur*" buyurmuştur⁸¹. Bu hadis göstermektedir ki, binek üzerinde duramayan kişi adına hac yapmak caizdir. Bir kişiye hac farz olup da onu bedeni ile eda edebilecek güçte değilse, başkası onu eda edebilir. Hacı yapan ister evlat, ister yabancı olsun, hüküm değişmez. Eğer o kişiye hac farz olmasa idi, Hz. Peygamber "*Baban binek üzerinde duramadığına göre, ona hac farz değildir*" ya da "*Hiç kimse başkası adına hac yapamaz, kişi amelini kendisi işler*" derdi. Hadisteki "*yararı olur mu?*" ilavesi, akla gelebilecek bütün şüpheleri gidermektedir. Çünkü Hz. Peygamber "*babanın borcunu ödediğinde nasıl yararı olursa burada da aynı yarar vardır*" buyurmuştur. Zira dünyevî borcu hayatta iken yahut öldükten sonra ödemenin farziyeti Kitap, Sünnet ve icma ile sabittir. Adına yapılan hacın, o kişiye yararı ise, günahlarından arınması ve borcu olan farz hacın yerine getirilmesinin sevabıdır. Hz. Peygamber, adı geçen bayanın, babası adına yapacağı hacı, babasının borcunu ödemesine benzetmiştir. Allah'ın peygamberinin birbirine benzettiği şeyi bizim de benzetmemizden daha tabî ne olabilir?

3) Başka bir rivayette Hz. Peygamber, *Şübrüme* adlı bir kişi adına telbiye getiren bir sahabîye: "*Eğer kenin için hac yaptınsa, Şübrüme adına telbiye getir, yok eğer yapmadınsa, önce kendi adına hac yap*" buyurmuştur⁸².

4) Hz. Ali'nin, hac yapmamış olan yaşlı birine, "*arzu edersen birini donat, adına hac yapsın*" dediği rivayet edilir⁸³.

⁸¹ İbn Abdilberr, *et-Temhîd* (nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî), Mağrib 1387/1967, IX, 122.

⁸² Ebû Davud, "Menâsik", 26; İbn Mâce, "Menâsik", 9.

⁸³ Şâfiî, *a.g.e.*, II, 113-114; Mâverdî, *a.g.e.*, IV, 6-7.

Hanbelî fukahası Şâfiîler'in yukarıdaki delillerine ek olarak haccın, ifsadı durumunda keffâret gereken bir ibadet olduğu, bu durumun böyle bir ibadetin başkası tarafından yapılabileceğini gösterdiğini ileri sürerler. Onlara göre, bu durum, orucun ifsadı halinde ödenmesi gereken fidye uygulamasına benzer⁸⁴.

Mâlî imkânı olduğu halde sağlık, yaşlılık ve benzeri nedenlerle bizzat hac yapamayan kişinin ya vekil göndermesi ya da ölümünden sonra vekil gönderilmesini vasiyet etmesi gerektiği konusunda Zâhirî⁸⁵, Zeydî⁸⁶ ve Şîî⁸⁷ fukahası, Şâfiî ve Hanbelî fukahası ile benzer görüşlere sahip bulunmaktadır.

3. Mâlikî Fukahasının Yaklaşımı

Mâlikî fukahası istitâatı *Mekke'ye ulaşabilme güç ve kudreti* olarak kabul ediyor. Bu mezhebin kaynaklarında da haccın vacip olmasını gerektiren şartlar; İslâm, akıl, buluş, hürriyet ve istitâat şeklinde sıralanır. İstitâat ise sağlık, bedenî güç, azık ve yol güvenliğinden oluşur. Diğer mezheb müçtehitleri istitâatı oluşturan unsurlardan *mâlî gücü* esas alırken, Mâlikîler *sağlık ve bedenî gücü* alırlar. Onlara göre, sanatkâr veya dilenciliği kendisine meslek edinmiş bir kişi, bu özelliğinden yararlanarak Ka'be'ye ulaşabiliyorsa mâlî gücü olmasa dahi, ona hac farzdır. Rehber veya yardımcı desteği ile hac bölgelerine zahmetsiz olarak ulaşabilen a'ma ve yaşlının bizzat hac yapması gerekir. Binek üzerinde duramayacak kadar yaşlı veya hasta olan kişiye ise, mâlî gücü olsa dahi hac farz değildir. Hayattaki kişi adına farz hac yapılamaz. Hac yapmadan ölen adına, varislerinin hac yaptırması gerekmez. Ancak vasiyet etmişse malının üçte biri ile yaptırılır. Hac için yapılan bağışla -hibeyi yapan kendi çocukları olsa dahi- hac farz olmayacağı gibi; böyle bir bağışın kabulü de gerekmez. Hayatta iken nafile hac yaptırmak mekruh, öldükten sonra vasiyet ederek yaptırmak ise sahihtir⁸⁸.

Mâlikîler bu yaklaşımlarıyla, Ebû Hanîfe ve Serahsî gibi sağlığı vücup şartı kabul eden bir kaç Hanefî fukahası hariç, diğer bütün fukahadan ayrılırlar. Ancak her iki grubun da naklî delilleri aynıdır. Mâlikîlerin delillerini şöyle sıralamak mümkündür:

1) Âl-i İmrân suresi 97. ayetteki "من استطاع إليه سبيلا" ibaresinin zahiri anlamı, herkesin kendi konumuna göre istitâat sahibi olacağına işaret etmektedir. İstitâat, ilim ve hayat gibi, sahibinin varlığı ile var olan bir sıfattır. Kimi insanın azığı vardır, bineği yoktur.

⁸⁴ Behûtî, *Keşşâfu'l-kinâ'*, II, 392; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, III, 92.

⁸⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, Beyrut 1988, V, 27.

⁸⁶ Zey b. Ali, *Müsned-ü Zeyd b. Ali*, Beyrut ts., Dâru'l-Hayat, s. 240.

⁸⁷ Tûsî, *el-Hilâf* (nşr. Seyyid Ali el-Horasânî ve diğerleri), Kum 1417/ 1996., II, 248; Ali Sistânî, *Menâsikü'l-hac*, Kum 1413/ 1992, s. 12,34.

⁸⁸ İbn Abdilberr, *el-Kâfi*, Beyrut 1407/ 1986., I, 133; Mâlikî, Ebu'l-Hasen, *Kifâyetü't-tâlib* (nşr. Muhammed el-Bekâfî), Beyrut 1412/ 1991, I, 648, 650-651; Sâvî, Ebu'l-Abbâs Ahmed, *Hâşiyetü's-Sâvî*, yy., ts., Dâru'l-ma'rife, II, 11-15.

Kiminin bineği bulunduğu halde azığı yoktur. Kiminin azığı ve bineği bulunduğu halde sağlığı hac yapmasına engeldir. Ayrıca insanlardan kimi Mekke ve civarında, kimi ise uzak bölgelerde yaşar. Mekke ve çevresinde yaşayan, duruma göre binek ve ilave azığa ihtiyaç duymadan hac yapabilir. Ama uzak bölgelerde yaşayanların böyle bir imkânı yoktur. Uzaklık da duruma göre değişir. Bazı yerlerden yürüyerek Mekke'ye ulaşılabilir, bazı yerlerden ulaşamaz. Ayetteki istitâatı, "azık ve binek"le sınırlamak doğru değildir. İstitâat kişiye göre değişiklik gösterdiğinden, onu *hac yapabilme güç ve kudreti* olarak tanımlamak daha doğru olur.

2) Hac mâlî ibadet olmayıp, namaz gibi bedenî bir ibadettir. İlgili ayette; "... *gücü yetenlerin o evi hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır*" buyruluyor; "إحجاج البيت: ... *o evi hac yaptırması*" değil. Dolayısıyla istitâat sahibine "hac yapmak" farzdır, "yaptırmak" değil. Meşru dayanağı olmayan bir şeyi yapmak abesle iştiğaldir. Zira ayette "*İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur*" buyrulur.

3) Hasa'm kabilesine mensup hanımla ilgili hadis sahihtir. Ancak bu hadis, onun babası üzerine haccın farz olduğunu göstermez. Zira bizzat hadisin metninde, "babasının âciz olduğu" bildiriliyor. Hac ise, âcizlere değil istitâat sahiplerine farzdır.

4) Hz. Peygamber'in söz konusu hanıma, babası adına hacca izin vermesi, yaşlı adamın bu sayede dua ve hac yolunda harcanan malın sevabından yararlanabileceğine işarettir.

5) Hadiste hac borcunun kul borcuna benzetilmesi, bayanın bunu ödemekle sevaba nail olacağını bildirmek içindir. Şâfîîler bu benzetmeyi gerçek kabul ederek, hac borcuyla kul borcunu aynı görür, kul borcu gibi, hac borcunun da her şartta ödenmesi gerektiğini savunurlar. Ancak, yine Şâfîîler, adına hac yapılan hasta iyileştiği takdirde, yeniden hac yapması gerektiği, önceden yapılan haccın farz hac yerine geçmeyeceğini ileri sürüyorlar. Oysa başkası tarafından ödenen borcun yeniden ödenmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Borcu olup da ödeyecek hiçbir malı olmayanın, ödemeye zorlanamayacağı konusunda ittifak vardır. Kişinin kendi çocuğu varlıklı olsa dahi, babasının borcunu ödemekle yükümlü değildir. Fakat evlât, yükümlü olmadığı halde, borcunu ödeyerek babasını bu sıkıntıdan kurtarmak istediğinde cömertlikte bulunmuş, dolayısıyla iyi bir iş yapmış olur. Borç benzetmesinden yola çıkılarak haccın, evlât veya varisin ödemesi gereken ve onlara intikal eden bir borç olduğu sonucuna varılamaz.

6) Malikîlerin çoğunluğuna göre, *Hasa'm* kabilesine mensup hanımla ilgili hadis adı geçen kişiye özel bir hükümdür. Bazı Malikî bilginine göre, bu hüküm sözkonusu hanımı teselli etmek amaçlı, bir kısmına göre ise, hadisteki hacdan maksat farz değil nâfile hacdir.

Çünkü adıgeçen bayanın kastı, babasının üzerine haccın farz olduğunu haber vermek değildir. Aksine, istitâat sahiplerine hac farz olduğunda, babasının yaşı ve güçsüzlüğü nedeniyle istitâat sahipleri kapsamına girmediği, dolayısıyla onun adına nâfile hac yapıp yapamayacağını öğrenmektir. Babası adına hac yapıp yapamayacağını soran kişiye, Hz. Peygamber (s.a.); "*Baban adına hac ve umre yap*" buyurmuştur. Ayrıca söz konusu hadisin başka rivayetlerinde, "*Faydası olur mu Ya Rasulellah?*" "*Evet. Faydası olmasa da zararı da olmaz*" ilavesi yer alır⁸⁹. Bu ilave, başkası adına hac yapılabileceğini bildiren hadisler ile nâfile haccın kastedildiğini göstermektedir.

7) Ayetteki istitâat ile "*azık ve binek*"in kastedildiği hakkında rivayet edilen hadis ise zayıftır.

8) Malikî bilginlere göre, insan fiilleri iki kısma ayrılır. Birincisi; emanetler ve borçların geri ödenmesinde olduğu gibi, kim tarafından yapıldığı önemli olmaksızın, bir takım yararlar, maslahatlar içeren fiillerdir. Bu tür eylemlerde vekâletin sahih olduğu hususunda fukahanın icmaı bulunmaktadır. Çünkü burada amaç, alacaklıların maslahatıdır. Bu da ancak, bizzat ödeme ve teslim ile gerçekleşir. Bu tür fiiller işlenirken herhangi bir niyet gerekmez.

İkinci tür eylemler ise, namazda olduğu gibi, fâili dikkate alınmadığında bizâtihi bir yarar ve maslahat içermeyen fiillerdir. Namazdan maksat, içtenlik ve samimiyetle Allah'ın huzurunda boyun eğmek, O'nu ta'zîm etmektir. Kişi adına başkası kıldığında Yüce Allah'ın bu ibadetten talep ettiği maslahat gerçekleşmez. Dolayısıyla başkası adına namaz kılmanın meşru olduğu söylenemez. Bu açıdan hac da namaza benzer. Hacdaki maslahat; yaşadığı bölgeden uzaklaşmak, alışık olmadığı kefene benzeyen ihrama bürünmek suretiyle nefsi terbiye etmek ve hesap gününü hatırlamaktır. Ayrıca harem bölgesinde, hikmetini bilmediği birtakım menâsiki yerine getirerek, Allah'a kayıtsız ve şartsız bağlılığını göstermektir. Bu maslahatlar, namazda olduğu gibi, ancak kişinin bizzat kendisinin yapmasıyla gerçekleşebilir. Namazda vekâleti kabul etmeyip hacda kabul ederek bu iki ibadeti birbirinden ayıranlar, haccın mâlî yönünü, bedenî yönüne tercih ediyor, onu başkası adına köle azad etme veya sadaka vermeye benzetiyorlar. Oysa bize göre hac, mâlî değil, bedenî bir ibadettir.

9) İmam Mâlik (ö. 179/795), hastalık yahut yaşlılık nedeniyle hac yapamayıp vasiyet de etmeden ölen adına hayırda bulunmak isteyen kişinin, ihtiyaç sahiplerine sadaka ve

⁸⁹ İbn Mâce, "Menâsik", 9.

benzeri şeyler dağıtmasını tavsiye etmiştir⁹⁰. Yine Mâlik'in şöyle dediği rivayet edilir: "*Burası (Medine) hicret yurdudur. Hz. Peygamber döneminden bugüne kadar, kimsenin başkası adına hac yaptığı, bunu emrettiği ve buna izin verdiği konusunda herhangi bir bilgi bize ulaşmadı*"⁹¹.

Öte yandan, mezhebin görüşünün aksine, kendisi de bir Malîkî fakihi olan İbn Habib'in (ö. 238/852), binek üzerinde duramayan yaşlı bir kimsenin, mâlî gücü elveriyorsa, kendi adına hac yaptırabileceği görüşünde olduğu nakledilmektedir⁹².

D- Değerlendirme ve Sonuç

İstit'atla ilgili olarak yukarıda verilen bilgilerden, İslâm hukuk doktrininde istitâatı anlama ve hüküm belirleme noktasında iki farklı çizginin oluştuğu görülmektedir. *Hanefî*, *Şâfiî*, *Şii*, *Zâhirî* ve *Zeydî* mezheplerine mensup fukahanın büyük çoğunluğu istitâatın mâlî yönüne; *Mâlîkî*lerin çoğunluğu ile bir kısım *Hanefî* fakahası ise bedenî yönüne ağırlık verirler. Hanefî müçtehitler istitâata, dolayısıyla vekâletle haccın hükmüne ihtiyatla, diğerleri ise daha emin bir şekilde yaklaşırlar.

Bütün fukahaya göre istitâat, akıl, bülûğ ve hürriyet gibi haccın şartlarından biridir. Ancak diğer şartların aksine o, birden çok unsurdan meydana gelmektedir. Bu unsurlar mezheplere göre değişiklik gösterirse de, genellikle *mâlî imkân*, *sağlık*, *yol güvenliği* ve -kadınlara özel olarak- *mahremden* oluşmaktadır. Haccın diğer şartları bölünüp parçalanamazken istitâat parçalara ayrıştırılıyor. Âl-i İmrân suresindeki "استطاع" ile tefsiri mahiyetindeki "سبيل" ve bunu açıkladığı ileri sürülen *azık ve binek* hadisi en çok itibar edilen naklî delillerdir. Ayrıca, yaşlı babası adına hac yapıp yapamayacağını soran *Hasa'm* kabilesine mensup hanımla, hac yapmayı nezdip de onu eda etmeden ölen annesi adına hac yapıp yapamayacağını soran *Ebû Rezîn* ve başkası adına telbiye getirdiği görülüp de Peygamber (s.a.) tarafından uyarılan kişi hakkındaki *Şübrüme* hadisi üzerinde durulmaktadır. Bu rivayetlerden ulaşılan sonuçları destekleme amaçlı bir takım yorum ve açıklamaların yapıldığı da görülmektedir.

⁹⁰ İbn Rüşd el-Cedd, *el-Beyân ve't-tahsîl* (nşr. Saî'd A'râb), Beyrut 1988, IV, 10-12; İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, IX, 122-138; a.mlf., *el-İstizkâr* (nşr., Abdul Mu'tî Emîn Kala'cî), Beyrut 1993, XII, 50-67; a.mlf., *Fethu'l-Mâlîk bi'tebvîbi't-temhîd li'bni Abdi'l-berr alâ Muvattai'l-imâm Mâlîk* (nşr. Mustafa Samîra), Beyrut 1998, V, 437-440; Karâfî, *ez-Zehîra*, yy. 1994, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, III, 176-194; Bâcî, *el-Müntekâ*, II, 269-270.

⁹¹ Abdurrahman Ebû Zeyd Kayrevânî, *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât*, yy. 1999, Dâru'l-Ğarbil İslâmî, II, 481.

⁹² Karâfî, *Zehîra*, III, 193; Bâcî, *Müntekâ*, II, 270. Not: İbn Habîb, Mısır Malîkî ekolünün hâkim olduğu bir dönemde, Endülüs'te yetişmiştir. Medine ve Mısır'a ilim seyahatine çıkmış, Endülüs Malîkî ekolüne, Medine Malîkîliği'ni aşılama çabası içerisinde olmuştur. Onun çeşitli ilim yolculukları esnasında bölgede hâkim diğer mezheplerden etkilenmiş olması, vekâletle hac konusunda kendi Mezhebi'nden farklı düşünceye yönelmesinin sebebi olabilir. İbn Habîb'in Malîkî mezhebindeki konumu için bk. Çavuşoğlu, Ali Hakan, *Irak Malîkî Ekolü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2004, s. 110-114.

Haccın mâlî yönüne ağırlık verenler, mâlî gücü olup da yaşlılık veya hastalık nedeniyle bizzat hac yapamayanın -özrü ölümüne kadar sürmesi şartıyla- ya hayatta iken adına hac yapmak üzere vekil göndermesi, yahut ölümden sonra bunu vasiyet etmesi gerektiği görüşünü ileri sürmektedirler. Haccın bedenî olduğunu ileri sürenler ise, çok yaşlı veya hac yapamayacak dercedeki hasta kişiye, mâlî gücü olsa dahi, haccın farz olmadığını ileri sürmekte, vasiyet etmiş olma dışında, başkası adına haccın yapılamayacağını savunmaktadırlar.

Mâlikî fukahasının istitâat hakkındaki yaklaşımlarında, vasiyet konusu hariç, tutarlılık göze çarpmaktadır. Şâfiî, Hanbelî, Zâhirî ve Şîî fakihleri ile Hanefîlerin çoğuluğunun, vekâletle haccın vacip olduğu şeklindeki görüşleri ise bir takım çelişkiler içermektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, "استطاع" kelimesinin farklı kalıplar halinde 37 ayrı yerde geçtiği daha önce belirtilmişti. Bu kullanımlar incelendiğinde söz konusu kavramla "bedeni"⁹³, "mâlî"⁹⁴, "askerî"⁹⁵, "bilgi, beceri, kabiliyet"⁹⁶ ve "psikolojik"⁹⁷ gücün kastedildiği anlaşılır. Ayrıca, haccın farziyyetini bildiren ayette, bu kelime mutlak olarak geçmektedir. Haccın mahiyet ve hikmetlerinden bahseden diğer ayetlerde ise, yukarıda belirtilen hemen tüm manaların kastedildiği görülür. Bu ayetlerde Harem bölgesi civarı ve dışında oturanlardan, uzaktakilerin yaya ve binek üzerindeki yolculuklarından, kurban kesip diğer hac menâsikini yerine getirerek çeşitli menfaatlere bizzat şahit olmalarından (ليشهدوا منافع لهم), Arafat'tan sel gibi akıp Meşa'ri'l-haram'da Allah'ı anmaktan, günahlardan uzak durma, yol emniyeti, hastalık, oruç ve sadakadan söz edilmektedir⁹⁸. Bütün bunlar, beden ve mâlî gücün bir araya gelmesiyle yapılabilecek işlemlerdir. Dolayısıyla, ayetteki "istitâat" kavramını, yalnızca "mâlî güç" şeklinde açıklamak isabetli olmaz.

Öte yandan çeşitli kaynaklarda, istitâat'ın mâlî güçten ibaret olduğu şeklindeki hadisin zayıf olduğu rivayet edilmektedir⁹⁹. Sahih kabul edilse dahi, Hz. Peygamber'den, "mâlî gücün, sahibini Mekke'ye ulaştırması"¹⁰⁰ özelliğinden ve "hastalığın hacca engel

⁹³ ez-Zâriyât, 51/ 45; el-Kalem, 68/ 42; el-Mücâdele, 85/ 4.

⁹⁴ el-Bakara, 2/ 273; en-Nisâ, 4/ 25.

⁹⁵ el-Bakara, 2/217; el-Enfâl, 8/ 60; et-Tevbe, 9/ 42.

⁹⁶ el-Bakara, 2/282; en-Nisâ, 4/ 97.

⁹⁷ el-Kehf, 18/ 41, 76, 72, 75, 97; et-Teğâbûn, 64/ 16.

⁹⁸ el-Bakara, 2/ 196-199; el-Hac, 22/ 26-29, 33-36.

⁹⁹ İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr fî ehâdîsi'r-rafî'ul-kebîr* (nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî), Medine 1964, II, 221; Taberî, *Tefsîru'r-Taberî*, Beyrut 1992, III, 366; İbn Hazm, *el-Muhâlla*, V, 28; Kermânî, *Mesâlik*, I, 260.

¹⁰⁰ "من وجد زادا وراحلة يبلغانه بيت الله تعالى ولم يحج حتى مات فليمت إن شاء يهوديا أو نصرانيا" : "Onu Beytullah'a ulaştıracak azık ve bineği olup da hac yapmadan ölen, Yahudi veya Hıristiyan ölümüyle ölsün". (Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 2; Beyhakî, *Şua'bu'l-îmân* (nşr. Muhammed Saî'd Zağlûl), Beyrut 1410/ 1989, III, 430, hadis no: 3978.)

*olduğundan*¹⁰¹ haber veren bir takım başka rivayetler de nakledilmektedir. *Taberî* (ö. 310/923), istitâatın mâlî güç olduğuna ilişkin rivayetlerin zayıflığından dolayı, onlara dayanarak dînî bir konuda hüküm verilemeyeceğini ileri sürdükten sonra, vekâletle haccın caiz olduğuna ilişkin hadislerin çoğunluğunun kendisine dayandırıldığı *İbn Abbâs*'ın, istitâatı "beden sağlığı ve mâlî güç" olarak açıkladığını belirtir¹⁰².

Hanefîlerin vekâletle haccın caiz olduğuna dair delillerinden biri de sevabın başkasına bağışlanabileceğidir. Kur'an-ı Kerim'de insanın ancak kendi amelinin kendisine faydası olacağı belirtilir¹⁰³. *Mu'tezile* ve *Mâlikîler*'in bu ayete dayanarak sevabın başkasına bağışlanamayacağı şeklindeki iddialarına karşı, *Hanefîler* melekler, peygamberler ve insanların dualarından bahseden ayetleri delil getirirler. Oysa *sa'y* ayrı, *dua* ayrı eylemdir. Ayetlerdeki dua örneklerinden, dua edenin Allah'tan, bir başkasının dünya ve âhîret mutluluğunu dilediği anlaşılmaktadır. Halbuki başka bir ayette, kendisi için âhîret mutluluğu dileyen kişinin, "imanlı olarak âhîret yolunda sa'yda bulunması, çaba gösterip çalışması" gerektiği vurgulanıyor¹⁰⁴. Dolayısıyla sevabın başkasına bağışlanabileceğine ilişkin deliller, şayet nâfile hac hakkında ileri sürülmüş olsaydı, belki anlaşılabilirdi. Oysa konu, mâlî gücü olduğu halde hac yapmayan, dolayısıyla zimmetinde hac borcu sabit olan kişi adına, başkasının hac yapması ve yapılan bu hacle asıl borçlunun zimmetinden hac borcunun düşmesidir. Sevabın bağışlanmasıyla, zimmetteki borcun düşmeyeceği ise bir gerçektir.

Yine Hanefîler sevabın bağışlanabileceğine ilişkin olarak, Hz. Peygamber'in, "Ümmeti adına kurban kestiğine dair hadis"i ile, ölümler üzerine "İhlâs" ve "Yasin" surelerinin okunabileceği hakkındaki hadislerini delil getiriyorlar¹⁰⁵. Halbuki kurban hadisinden vekâletle hacca ilişkin herhangi bir hüküm çıkmaz. Zira Peygamber (s.a.), "üzerine vacip olup da kurban kesmeyenler adına kesiyorum" dememiştir. Ondan, kendisinin kurban kesmesiyle bu yükümlülüğün diğerlerinin üzerinden düştüğüne ilişkin

¹⁰¹ "عن إبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من لم يمنعه عن الحج حاجة ظاهرة أو سلطان جائر أو مرض حابس فمات" Ebû Ümâme'nin naklettiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Açık bir ihtiyaç, zalim idareci, hareketsiz bırakan hastalık engel olmadıkça hac yapmadan ölen Yahudî veya Hristiyan ölümlüyle ölsün". Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî* (nşr. Fevvâz Ahmed Zemrelî- Hâlid es-Sebî), Beyrut 1407/ 1986, II, 45, hadis no: 1785; Ebî Şeybe, *Musannef-ü Ebî Şeybe* (nşr. Kemâl Yusuf el-Hût), Riyâd, 1409/ 1988, III, 305, hadis no: 14450.).

¹⁰² Taberî, *Tefsîr*, III, 366.

¹⁰³ en-Necm, 53/ 39.

¹⁰⁴ el-İsrâ, 17/ 19.

¹⁰⁵ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, III, 143; Aynî, *el-Binâye*, III, 845.

herhangi bir haber de nakledilmemiştir¹⁰⁶. Ölüler üzerine "Yasin" ve "İhlâs" surelerinin okunacağı hakkındaki hadislerin ise zayıf olduğu, burada ölüden, "ölmek üzere olan kişi"nin kastedildiği çeşitli kaynaklarda yer almaktadır¹⁰⁷. Söz konusu hadisler sahih kabul edilseler dahi hadislerde, onlarda, bu surelerin, ölmüş insana okunup sevabının bağışlanacağından söz ediliyor. Vekâletle hacda ise, hacın sevabını bağışlamak değil, başkasının yapmadığı bir hac ibadetini onun adına etmek söz konusudur¹⁰⁸.

Hanefiler hac borcu olduğu halde onu eda etmeden ve malından hacının eda edilmesini vasiyet de etmeden ölen kişi adına, çocuklarının veya varislerinin hac yapması durumunda, böyle bir hacın ölen kişinin zimmetindeki hac yerine geçip geçmeyeceği konusunda emin olmadıkları için, "inşâallah" kaydını getirmişlerdir. Bu kaydı getirmelerinin sebebini de, ilgili hadisin *haber-i vâhid* olup kesin bilgi ifade etmediğinden, Allah adına şahitlikte bulunmaktan kaçınmak olarak açıklamışlardır. Oysa, yine haber-i vahid olan başka birtakım hadislerle dayanarak, hac borcunu eda etmeden ölen kişinin zimmetindeki bu borcun düşmesi için, adına hac yaptırılmasının vacip olduğuna hükmediyorlar.

Yine mâlî gücü esas alan fukaha, hacın beden ve mal ile yapılan bir ibadet olduğu, hastalık veya yaşlılık nedeniyle bizzat ifa edilemediğinde, malın "*o yolda*" harcanması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Onlar, bunun hac masraflarını karşılayacak bir meblağın başkasına verilerek o yolda harcanmasıyla yerine getirileceğini savunurlar. Şayet sorun sadece malın harcanması ise, neden başka birisinin vekil kılınması gereksin? Bir bölgedeki bütün özürülüler hac için gerekli meblağı, kendisi adına hacca giden birine vererek, Harem bölgesinde veya hac yolunda harcanmasını sağlayabilirler. Günümüzde iletişim imkânlarından da yararlanarak hac paraları elektronik yolla istenilen yere gönderilerek harcanması sağlanabilir. Hac parasının mutlaka "*o yolda*" harcanması gerektiğine dair herhangi bir delil de yoktur. Eğer bu meblağ mutlaka harcanması gerekiyorsa, neden o kişi, kendi yaşadığı bölgenin fakirlerine harcayamasın? İstitâatı, sağlık ve mâlî güç olarak iki unsura indirgeyen ve bedenî güç elvermiyorsa, malın mutlaka "*o yolda*" harcanması gerektiği şeklindeki görüşün daha sağlam delillere ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁶ Hz. Peygamber'in ümmeti adına kurban kestiği hakkındaki rivayet ve bu konudaki yorumlar için bk. Çalış, Halit, "Kurbanın Dini Hükmü ve Fert Ya da Aile Adına Kesilmesi Tartışmaları", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2004, Sayı: 3, s. 211-230.

¹⁰⁷ Ebû Davud, *Sünen*, "Cenâiz", 24; Mubârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî*, III, 275.

¹⁰⁸ Sevabın başkasına bağışlanıp bağışlanamayacağı konusundaki tartışmalar için bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *er-Rûh*, Riyad 1966, s. 129-143; Bu eserin Türkçe tercümesi için bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kitabu'r-Rûh*, (trc. Şaban Haklı), İstanbul 1993, s. 157-191.

Bir kısım hadislerden, başkası adına hac uygulamasının İslâm'dan önce de Arap toplumunda mevcut olduğu anlaşılmaktadır. *Şübrüme* hadisi ile Serahsî'nin rivayet ettiği *Nübeyşe*¹⁰⁹ hadisi bunu göstermektedir. Vekaletle hac konusundaki hadislerin bu bağlamda değerlendirilmesi halinde, konuyla ilgili olarak farklı sonuçlara ulaşılabılır. Hz. Peygamber, hicretten sonra hayatında bir kez hac yapmıştır; o da vedâ haccıdır. Hacla ilgili rivayetlerin büyük çoğunluğu bu sırada çeşitli sorular neticesinde vârid olmuştur. Ayrıca, kaynaklarda, o dönemde başkası adına tavaf geleneğinin mevcut olduğu da rivayet edilmektedir¹¹⁰. "Hacc" kelimesinin sözlük anlamının "yönelmek, bir şeyin çevresinde dönmek, çokça gidip gelmek" anlamına geldiği daha önce belirtilmişti. Başkası adına hac yapılmasından bahseden hadislerden, hacc'ın sözlük anlamına uygun olarak, tavafın kastedilmiş olması da muhtemeldir.

Hastalık veya yaşlılık nedeniyle haccı bizzat edemeyenin durumu, bazı fakihlerce oruca dayanamayacak haldeki yaşlının durumuna benzetilmektedir. Onlara göre, Kur'an-ı Kerim'de yaşlılık nedeniyle oruca güç yetiremeyene, bir yoksulu doyuracak miktarda fidye vermesi emredilmektedir¹¹¹. Haccı bizzat edemeyenler de, hac masraflarını karşılamak suretiyle, söz konusu fakihlere göre, bir anlamda, fidye vererek bu görevi ifa etmiş olurlar. Ne varki, bu ayette geçen "يطيقون" kelimesinin, "لا يطيقون" şeklinde anlaşılması üzerinde öncelikle durulması gereken bir konudur. Özellikle Şâfiî ve Hanbelî fukahası, hacca güç yetirmekten söz ederken "مطيع" ismi fâilini kullanır ve güç yetirme durumunu kastederler¹¹². Bu kelimeyi hacda olumlu, oruçta olumsuz kabul etmek (oruca güç yetiremeyen/ zorlanarak güç yetiren) tutarlı olmasa gerektir¹¹³. Verilen bu anlam doğru olsa dahi, hacda geçerli olamaz. Çünkü oruçta yaşlı, tutamadığı oruç için bir fakire fidye vererek oruç borcundan kurtulmaktadır. Fakir, fidye aldığı için, yaşlı adına oruç tutmamaktadır. Hacca ise parayı fakire temlik etmemekte, adına hac yapacak kişiye verip onu hacca göndermektedir. Yani burada fidye ya da sadaka verme olayı yoktur. Hac görevinin, yol masraflarının ödenmesi karşılığında, başkası tarafından yerine getirilmesi söz konusudur.

Vasiyette de fidyeye benzer durum göze çarpmaktadır. Malikîler dâhil bütün fukaha, hac borcu olan kişi, adına hac yapılmasını vasiyet ettiği taktirde, malının üçte birine kadar

¹⁰⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 151.

¹¹⁰ Şâfiî, *el-Ümm*, II, 133.

¹¹¹ el-Bakara, 2/ 184.

¹¹² Bk., Şâfiî, *el-Umm*, I, 80, II, 22; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, III, 46.

¹¹³ Oruç ve fidye konusunda ilgili ayetin yorumu ve bu konudaki farklı görüşler için bk. Ebûbekir Ahmed b. Alî el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Beyrût 1414/1993, I, 246-250; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ), Beyrût 1408/1988, I, 113-114; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, Beyrût 1413/ 1993, 192-194; Bayındır, Abdulaziz, *Kur'an-ı Kerim'in Açıklamalı Meâli, Fatıha Suresi-Bakara Suresi*, İstanbul 2003, s. 188-193.

olan kısmından vasiyetinin yerine getirileceği ve böylece onun hac borcunun düşeceği görüşündedirler. Oysa fıkhıta vasiyyet, "ölümden sonra geçerli olmak üzere bir mal veya menfaatin teberru yoluyla temlik¹¹⁴" şeklinde tanımlanmıştır. Hacla ilgili vasiyette mal veya menfaatin temlik söz konusu değildir. Kişi, üzerindeki hac borcunun düşmesi için, gerekli meblağın, vekil aracılığıyla hac yolunda harcanmasını vasiyet etmektedir. Varisler de vekil de bu vasiyet sebebiyle herhangi bir mala sahip olmazlar. Dolayısıyla bu işlemde bir teberru yoktur. Kişinin borcu olarak kabul edilen para miktarının, hac yolunda harcanması, bir anlamda borcunun ödenmesi söz konusudur. Hac ise, bedenî yönü ağır basan bir ibadettir. İmam Muhammed'in, "Hac, onu yapan vekil için geçerli olur; gönderen ise, bu yolda yaptığı harcamanın sevabını alır" şeklindeki görüşünden hareketle, hacda vasiyet uygun görülebilir. Ancak, bu durumda da hac borcu düşmemiş olur. Böyle bir uygulama nâfile hac için daha uygun görülebilir.

Fukahanın istitâat kavramını tartıştığı dönemin şartları ile günümüz şartları arasında çok büyük farklar vardır. Fukahanın zihnindeki binek duruma göre deve, at, merkep ve dönemin deniz ulaşım araçlarından ibarettir. Hatta fıkıh kitaplarında *Fırat* ve *Dicle*'nin birer deniz mi yoksa nehir mi olduğu tartışılmış ve çoğunluk, tehlikesinden dolayı hac için deniz yolculuğuna sıcak bakmamıştır. İnsanı bizzat hac yapma mükellefiyetinden düşüren yaşlılık veya hastalığın ölçüsü, onlara göre, hayvana binip inememek, hayvan üzerinde bağlı olmaksızın uzun süre yolculuk yapamamaktır. Oysa günümüzde şartlar değişmiştir. Fukahanın belirlediği ölçülere bakıldığında, hac mükellef görülmeyen bir çok kişi, bugünkü imkanlar sayesinde rahatlıkla hac yapabilmektedirler. Dolayısıyla hac şartları, günümüz imkânları ışığında yorumlanmalı, istitâat sahibi kapsamına giren ve girmeyenlerin özellikleri yeniden tespit edilmelidir. Çünkü, ulaşım, iletişim ve sağlık araçları teknolojisinde önemli mesafelerin alındığı devrimimizde, gerçekten hac yapmak istediği halde, yaşı veya sağlığı elvermediği için bu ibadeti yapamayanlar üzerine haccın farz olduğunu söylemek, büyük sorumluluk gerektirir. Hac yapmaktan âciz olmalarına rağmen, mallarıyla dahi olsa kendilerine haccın farz olduğunu söyleyerek, bunun dinî bir mecburiyet olarak algılanmasına sebep olmak, hem insanları sıkıntıya sokar hem de kötü niyetli kişilerin dinî duyguları sömürmelerine zemin hazırlanmış olunur.

Hz. Peygamber'den haccın önemi, menâsiki hakkında çok sayıda hadis nakledilmiştir. Ancak, mâlî gücü olan yaşlı veya hastalara haccın farz olduğu, kendileri yapamıyorsa masrafını karşılamak suretiyle başkasına hac yaptırmaları gerektiğine ilişkin

¹¹⁴ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, X, 411.

sahih hadis yoktur. Bir konuda ayet ve onu açıklayan sahih hadis yok ise, yorumlardan hareketle farz hükmüne varılamaz. Çünkü, *yerine getirilmesi katî' bir delil ile talep edilen şeye farz denir*¹¹⁵.

Sonuç olarak, Hanefî, Şâfiî, Şîî, Zâhirî ve Zeydî mezhebi mensupları, çoğunlukla mâlî gücü dikkate alarak, hastalık ve yaşlılık nedeniyle bizzat hac yapmaktan âciz olan kişiye, vekil aracılığıyla hac yaptırmasının farz olduğu neticesine varmışlardır. Mâlikî fukahasının çoğunluğu gibi, sağlığı esas alanlar ise, mâlî gücü olsa dahi, hastalık veya yaşlılık sorunu bulunan kişiye haccın farz olmadığı görüşündedirler.

Ebû Hanîfe, Serahsî ve İbnü'l-Hümâm gibi bir kısım fukaha ise, mâlî güçle sağlığı birlikte ele almış ve bu iki unsurdan birini taşımayan kişilere haccın farz olmadığını ileri sürmüşlerdir.

İmam Muhammed, vekâletle yapılan hacda, haccın bizzat hac yapan (vekil) için geçerli olduğunu, adına hac yaptırmanın ise böyle bir ibadete vesile olduğu, parasını bu yolda harcadığı için hac sevabı almış olacağı kanaatindedir.

Adına hac yapılmasını vasiyet ederek ölen hac borçlusu adına varislerinin, onun malından hac yaptırılmalarının vacip olduğu konusunda fukaha ittifak etmiştir.

Genelde hac şartları, özelde ise istitâatı oluşturan unsurların günümüz imkânları ışığında yeniden değerlendirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Günümüzün gelişmiş imkânlarına rağmen, hac yapmak isteyip de, yaşlılık veya hastalığı elvermediği için bu ibadeti bizzat eda edemeyenlerin -Malikî fukahası ve Ebû Hanîfe, Serahsî ve İbnü'l-Hümâm'ın da belirttikleri gibi- istitâat sahibi kapsamına girmedikleri, dolayısıyla o kişilere haccın farz olmadığı düşüncesindeyiz.

Sağlık ve diğer şartlar mevcut iken kendisine hac farz olup da zamanında eda etmeyen ve daha sonra aciz duruma düşen kişinin, kendi adına başkasını vekil göndermekle bu sorumluluktan kurtulamayacağı, dolayısıyla zimmetinde kesinleşmiş olan hac borcundan dolayı Yüce Allah'tan af dilemesi gerektiği, varsa, hac masraflarını karşılayacak miktardaki malını sadaka olarak dağıtmasının, adına hac yaptırılmasını vasiyet etmesinden daha doğru bir davranış olacağı kanaatindeyiz.

¹¹⁵ Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, s. 213; Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *et-Teâ'rîf*, Beyrut 141/ 1984, s. 554.